

Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi

Ulu öndər Heydər Əliyev istər sovetlər dönmündə, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə, dilinə daim xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Hər bir sahə ilə dərindən maraqlanan və məlumatlı olan dahi lider bütün bu sahələrlə bağlı heç bir zaman öz nəzəri əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir.

Ümummilli Liderimizin dil siyasəti dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi daim Onun diqqətində olmuş, bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə tarixi əhəmiyyətli qərarlara imza atmışdır. Dilimizin yaranma tarixinə, onun keçdiyi inkişaf yoluna və gəlib çatdığı bugünkü imkanları yoluna kiçik bir ekskursiya etsək, dil sahəsində dahi Heydər Əliyevin xidmətlərinin nə qədər misilsiz olduğunu açıq-aydın görürük.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi uzaq keçmişlərə söykənir. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi ünsiyyət vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışq dili kimi işlənməyə başlamışdır.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin bütün Avrasiya məkanında yayılan türk xalqlarının dil xüsusiyyətləri ilə çox yaxın olmasının da başlıca səbəbi qədim dövrlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının yaşamasıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü üçün zərurət yaratmışdır. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin məhz ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını yazıya köçürmüşdür. Beləliklə, bu, yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsinə mühüm rolə malik olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların mövcudluğu, həmçinin mükəmməl yazı dilimizin olması qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan

dilinin qədim tarixi köklərə malik olduğunu bir daha sübuta yetirir.

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin mövqeyi möhkəmlənərək dövlət dili səviyyəsinə qalxmış, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilmişdir. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşmişdir.

XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri ilə inkişaf edən xalq şeir yaradıcılığında gedən proseslər ədəbi dilə təsir göstərmiş, sadəliyə, canlı danışq elementlərinə meylli güclənmiş, Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili üslub baxımından da zənginləşmişdir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranmış, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər meydana gəlmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması nəticəsində ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında köklü dəyişikliyə səbəb oldu. Rusiya Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində xüsusi rol oynamış, başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsləklər və dərs vəsaitləri meydana gəlmişdir.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənməmiş, onun təbiiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsinə nəzəri-dilçilik ideyaları ortaya çıxmışdır. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur.

XX yüzillik Azərbaycan ədəbi dilinin çiçəklənməsi dövrüdür. Ədə-

bi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dilinə dair kitablar hazırlanmış, dərsləklər nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemə dair ədəbiyyatlar meydana gəlmişdir. Ana dili uğrunda mübarizənin önündə gedən mətbuatı yanaşı, ədəbi dil normasının müəyyənləşməsinə bütün görkəmli ziyalılar iştirak etmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırılsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər bu proses uzun bir zaman kəsiyində qırılmışdır. Cümhuriyyət yarandıqdan sonra Azərbaycan dilinin geniş təbiiq olunması yolunda böyük imkanlar açılarsa da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çox qısa, 23 ay ömür sürməsi ana dilimizin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqələrinin tam bərqərar edilməsinə imkan verməmişdir.

1923-cü ildən latin qrafikalı əlifbaya keçmə prosesi ilə və 1926-cı ildə toplanan I Ümumittifaq türkoloji qurultayından sonra 1 yanvar 1929-cu ildən kütləvi şəkildə latin qrafikasına keçid, qısa müddət ərzində Azərbaycanda bu əlifbanın işlənməsi geniş kütlə arasında savadsızlığın aradan qaldırılmasına əlverişli zəmin yaratsa da, 1 yanvar 1940-cı ildən kiril yazısı əsasında tərtib olunmuş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu.

Dilimizlə bağlı ən mühüm tarixi hadisə 1969-cu ildə hakimiyyətə gələn ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Təşkilati işlər apararaq, elmi və ziyalı təbəqəni bu işə cəlb edərək öz siyasətini risk altına salmaq bahasına olsa belə, dahi Heydər Əliyev 1978-ci ildə Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmağa, Konstitusiyanın 73-cü maddəsində təsdiqini

tapmasına nail oldu. Bu addımla Ulu Öndərimiz milli dirçəlişin əsasını qoymuş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ respublikaları içərisində yalnız Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın konstitusiyasında dövlət dili barədə maddə var idi. Hətta o zaman millətçi respublikalar kimi tanınan Baltıqyanı respublikaların konstitusiyalarına da belə bir maddə daxil edilməmişdi.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq sovetlər dönmündə rus dili ölkəmizdə uzun illər öz hakimliyini qoruyub saxlamışdır. Ana dilində danışanlara qəribə, "aşağı təbəqə" kimi yanaşırdılar. Ancaq ulu öndər Heydər Əliyev hər imkan düşdükcə böyük məhəbbətlə bağlı olduğu dilin səviyyətlərindən bəhs etməklə onu təbliğ edirdi. Heydər Əliyev Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki çıxışında deyirdi: "Bizim məktəblərimiz millidir. Bilirsiniz ki, mən son vaxtlar Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili haqqında bir çox fərmanlar vermişəm. Azərbaycanın latin əlifbasına, latin qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu, artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Çox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Çünki bəziləri etiraz edirdilər ki, qısa müddətdə buna nail olmaq olmaz. Amma oldu. Bütün dövlət orqanlarında, hakimiyyət orqanlarında, təkce dövlət, hakimiyyət orqanlarında yox, təhsildə, səhiyyədə, biznes sahəsində, hər yerdə Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili hakim olmalıdır." Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra da dahi liderimiz dilimizlə, onun saflığı, qorunması ilə bağlı mühüm əhəmiyyətli tədbirlər görmüşdür.

1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olunmuşdur. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Ulu Öndərin Azərbaycan dilinin milli mənəvi, siyasi-hüquqi bərpası istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri də 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin işinin təbiiq təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanı olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rol və funksiyası göstərilmiş, onun geniş təbiiq vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır. 9 avqust 2001-ci ildə "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili gününün təsis edilməsi haqqında" Fərmanı ilə bu tarix xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına daxil olmuşdur. Ulu Öndərin ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndirən dil quruculuğundakı ideya istiqamətinin bütün dövrlərdə siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılması istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biri kimi 2 yanvar 2003-cü ildə qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Qanunu qeyd etmək lazımdır.

Uzun bir tarixi dövrdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ana dilimizlə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərin küllünü belə Ümummilli Liderimizin fəaliyyəti dövründəki tədbirləri bir tərəzinin gözünə qoymaq qeyri-mümkündür. Çünki dahi liderimiz bu sahədə

elə bir zəcir yaratmışdır ki, o zəncirin halqaları zaman keçdikcə neinki qırılmamış, daha da güclənmişdir. Belə ki, vaxtilə gərgin əmək sayəsində ərəşə gətirilmiş, dövlətçilik siyasətimizin mühüm bir parçası olan dil siyasəti bu gün Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Onun ana dilinin dövlət dili kimi maneəsiz işləliyi üçün göstərdiyi siyasi və milli iradə Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında yüksək mövqə qazanmasına xidmət edir. Prezidentimizin 12 yanvar 2004-cü il tarixli "Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", 14 yanvar 2004-cü il tarixli "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", 30 dekabr 2007-ci il tarixli "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamları ana dilimizə yüksək qayğı zəncirinin qırılmaz halqalarıdır. 23 may 2012-ci ildə "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Azərbaycan dilinin təbiiq və inkişafı üçün yeni bir addım olmuşdur. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsvir yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmiş, Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya son qoyulması, tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir.

Dövlət başçımızın həyata keçirdiyi bütün bu tədbirlər Azərbaycan dilinin bütün ölkə miqyasında - mədəniyyət, elm, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, siyasət, tədris və təlim sahəsində təbiiq olunmasına xidmət edir.

Günümüzdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında da dövlətimizin dil siyasəti uğurla həyata keçirilməkdədir. Ana dilimizdən düzgün istifadə edilməsi, onun qorunması və təbliği daim muxtar respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir. Bunun ən bariz nümunələrindən biri "Ana dili" abidəsidir ki, bu abidənin qoyuluşu dilimizə ən yüksək ehtiramın ifadəsidir. "Oxunması zəruri olan kitablar haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2017-ci il avqustun 28-də imzaladığı Sərəncam isə ana dilimizin təbliği və inkişafına xidmət edən xüsusi əhəmiyyətli tədbirlərdəndir.

Göründüyü kimi, milli varlığınıza xidmət edən, onu dünyəviləşdirən, min bir əziyyətlər bahasına bugünkü mövqeyə çatdırılan ən dəyərli varlığımız olan ana dilimizi, dövlət dilimizi qorumaq hər birimizin mühüm siyasi-ideoloji vəzifədir, əsas milli marağımız olmalı, Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qorumaq, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək, gələcək nəsillərə ötürmək üçün əməli fəaliyyət göstərməli, dahi liderimizin ağır zəhmətlər hesabına həyata keçirdiyi və bizlərə miras qoyduğu dil siyasətini hamılıqla və ləyaqətlə davam etdirməliyik.

Leyla Səfərova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Naxçıvan Bölməsi